

დიდი აშოტის საიდუმლოება

ოსმან აითაქინი

არქეოლოგიის დოქტორი, ვან იუზუნჯუ იილის უნივერსიტეტის
ლიტერატურის ფაკულტეტის ხელოვნების ისტორიის
დეპარტამენტის ლექტორი
ელ-ფოსტა: osmanaytekin@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1145-8290

აბსტრაქტი. ნაშრომში დეტალურად არის განხილული დიდი აშოტის, რომელიც ცნობილია, აგრეთვე, როგორც აშოტ I კურაპალატი, ვინაობა და მისი სამარხის ადგილმდებარეობის შესწავლის საკითხები. დიდი აშოტი, რომელიც ქართველ ბაგრატიონთა დინასტიის დამფუძნებლად ითვლება, ბიზანტიის მფარველობის ქვეშ მოექცა ტაო-კლარჯეთის ისტორიულ მიწებზე მუსლიმი არაბების ექსპანსიის წინააღმდეგ ბრძოლისას და მიენიჭა კურაპალატის ტიტული. საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ იგი წმინდანად არის შერაცხული, რადგან ქრისტიანული სარწმუნოების შენარჩუნება-განმტკიცებისათვის მებრძოლი და ეკლესიის მფარველი და თანადგომი იყო. ცნობილია, რომ დიდი აშოტი დაეუფლა დღევანდელი ართვინის პროვინციის არტანუჯის რაიონში არსებულ არტანუჯის (არდანუცი/გევჰერნიკი) ციხეს მიმდებარე ტერიტორიასთან ერთად და იგი ადმინისტრაციულ ცენტრად აქცია. მე-9 საუკუნის დასაწყისში, ცენტრალური იბერიის (შიდა ქართლი) მუსლიმი არაბებისგან გადასარჩენად, მას მოუხდა დღევანდელი ართვინის მხარეში გადმოსვლა და დამკვიდრება, სადაც თავდაცვის მეტი საშუალება იყო ბუნებრივი პირობებიდან გამომდინარე. ის შეეცადა თავისი სამეფო აქედან ემართა, აღადგინა არტანუჯის ციხე, რომელიც მე-5 საუკუნეში იბერიის მეფე ვახტანგ გორგასალის მიერ იყო აშენებული, და მის თავზე არსებული ტერიტორია (ადაკალე) ქალაქად ჩამოაყალიბა. დიდი აშოტის მეფობის დროს, გრიგოლ ხანძთელის (759-861) ხელმძღვანელობით, დიდი მნიშვნელობა მიენიჭა ქართული კულტურის შენარჩუნებას მართლმადიდებლური ქრისტიანობის შესაბამისად რეგიონში სხვადასხვა მონასტრის აშენებით. თუმცა, ერთ დღეს, როდესაც დიდი აშოტი ართვინის ცენტრალური რაიონის საზღვრებში მდებარე ნიგალის ხეობაში (სეითლერის სოფელი) წავიდა ადგილობრივი საზოგადოებისგან სამხედრო მხარდაჭერის მისაღებად, ის, სავარაუდოდ, სვეტის ეკლესიაში მოკლეს (826/830). ისტორიულ წყაროებში აღნიშნულია, რომ მისი გვამი აიღეს მისმა მეომრებმა და არტანუჯის ციხის ეკლესიის შენობაში დაკრძალეს. ამ სტატიის ფარგლებში, სამეცნიერო საზოგადოებას ვუზიარებთ დიდი აშოტის საფლავთან დაკავშირებულ არქეოლოგიურ მასალებს, რომლებიც მოპოვებულია „არტანუჯ-გევჰერნიკის ციხის გათხრების“ 2025 წლის სეზონის დროს, რომელსაც ჩვენ ვახორციელებთ ვან იუზუნჯუ იილის უნივერსიტეტის სახელით თურქეთის რესპუბლიკის კულტურისა და ტურიზმის სამინისტროს ნებართვითა და მხარდაჭერით.

საკვანძო სიტყვები: არტანუჯის ციხე, აშოტ კურაპალატი, სვეტის ეკლესია, პეტრე და პავლეს ეკლესია, კრიპტა.

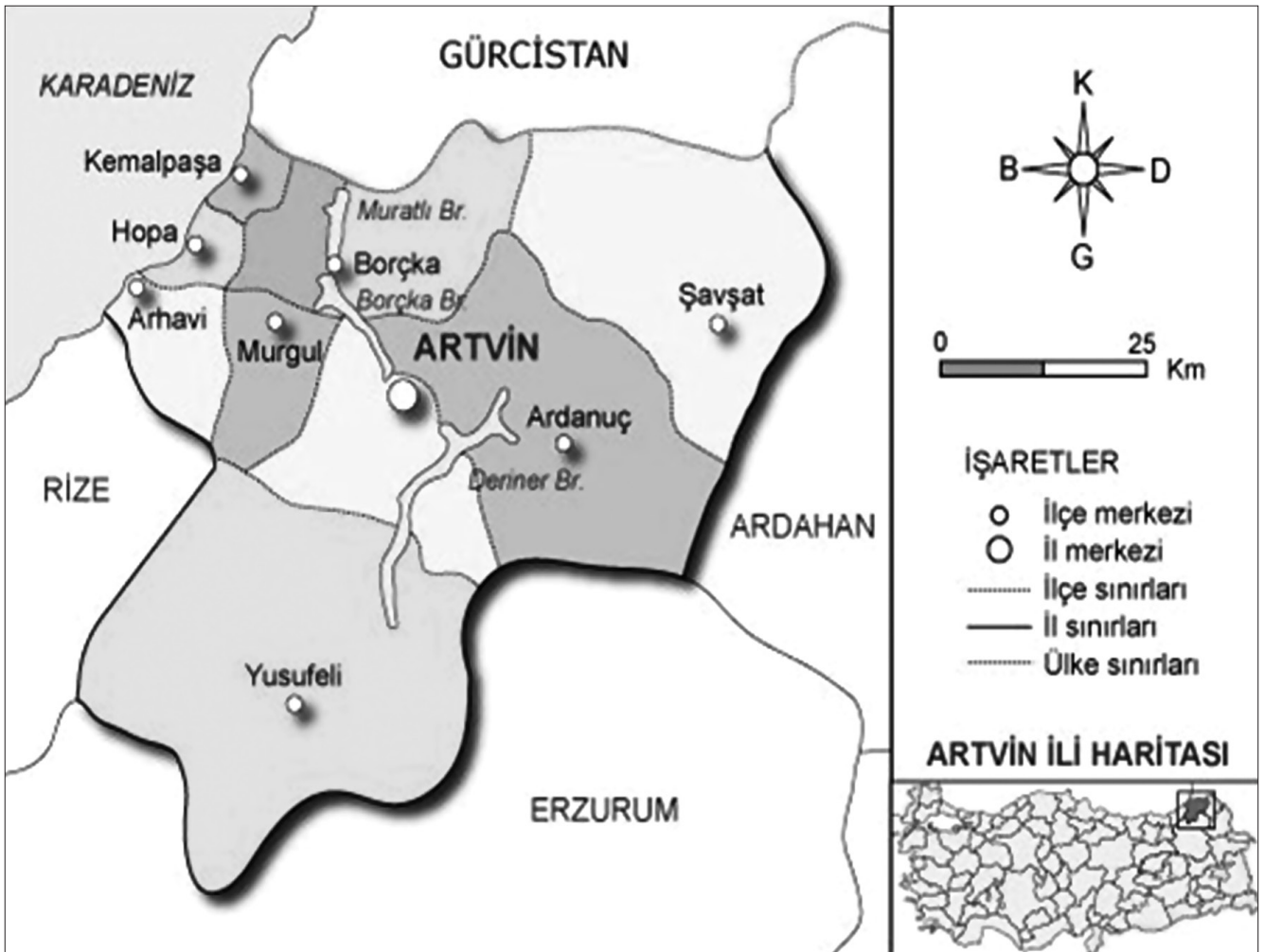
* * *

შესავალი. „ტაო-კლარჯეთის რეგიონი“, რომელიც სამეცნიერო პუბლიკაციებში მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრიდან გამოჩნდა, მოიცავს ერზრუმის პროვინციის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში არსებულ რაიონებს, რომელიც მდებარეობს დღევანდელი თურქეთის რესპუბლიკის ჩრდილო-ა-

აღმოსავლეთ ნაწილში, აგრეთვე, ართვინის პროვინციის მნიშვნელოვან ნაწილს, არდაგანის პროვინციას და ყარსის პროვინციის ჩრდილოეთ რაიონებს (ოჯაკ-თანიელი, 2024). ტერმინი ტაო-კლარჯეთი მოიცავს ორ ადმინისტრაციულად მნიშვნელოვან რეგიონს შუა საუკუნეების სამყაროში. ამათგან, ტაო მოიცავს ერზრუმს და მის მიმდებარე ტერიტორიებს, ხოლო კლარჯეთი მოიცავს ართვინს და მის მიმდებარე მიწებს. ზოგიერთ წყაროში ხაზგასმულია, რომ ეს ტერმინი ასევე ნიშნავს „ზემო ქართლს/სამცხე-საათაბაგოს“ და ასევე მოიცავს „ზემო იბერიის“ განსაზღვრებას. ამავდროულად, ეს რეგიონი გეოგრაფიულად ზოგადად ცნობილია, როგორც „მესხეთი“ და მისი მოსახლეობა როგორც „მესხები“ (ბროსე, 2003; ხოშტარია, 2005; ელიილით-ქორქუთი, 2023).

არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ტაო-კლარჯეთის რეგიონში პირველი ქრისტიანული ინსტიტუტები განვითარდა ბიზანტიის მხარდაჭერით ან ნებართვით. ამასთანავე, რადგანაც ამ რეგიონში სომხებმა და ქართველებმა მე-4 საუკუნის პირველ ნახევარში მიიღეს ქრისტიანობა როგორც სახელმწიფო რელიგია, მიღებულია, რომ საეპისკოპოსო ცენტრი ტაოში დაარსდა მე-4 საუკუნიდან. ქრისტიანობა რეგიონში განვითარდა დიოფიზიტური მრწამსის შესაბამისად, და მე-7 საუკუნეში ბანასა და იშხანის ეკლესიები აშენდა ბიზანტიური მმართველობის ქვეშ. ქართველთა გვერდით აქ მოღვაწეობდა მართლმადიდებელი სომხების დიოფიზიტი კათოლიკოსი ნერსე III (641-661). ვარაუდობენ, რომ ბანას ეკლესია შეიძლება ამ თარიღამდე აშენდა. ცნობილია, რომ ეს ეკლესიები დაინგრა და შემდგომში, დროთა განმავლობაში, ხელახლა აშენდა. ადრე აჭარა, სამცხე და კლარჯეთი იყო ტერიტორიები, სადაც წმინდა ანდრია პირველწოდებული ეწეოდა თავის რელიგიურ საქმიანობას. მოგვიანებით, კაპადოკიელი წმინდა ნინო საქართველოში შევიდა ჯავახეთიდან. პირველი ეკლესია კლარჯეთში აშენდა მეფე მირიანის შვილიშვილის მირდატის მიერ თუხარისის ციხის შიგნით, რომლის ლოკაცია ჯერ კიდევ არ არის განსაზღვრული. მიღებულია, რომ სამი ცალკე საეპისკოპოსო ცენტრი, კერძოდ ახიზა (კლარჯეთი), ერუშეთი (არტაანი) და წუნდა (ჯავახეთი), დაარსდა ტაო-კლარჯეთის რეგიონში მე-5 საუკუნეში, ვახტანგ გორგასლის დროს. კლარჯეთში ოპიზის მონასტერი, რომლის დაარსება ვახტანგ გორგასლის დროს იწყება, ცნობილია იმით, რომ ისეთი საეკლესიო მოღვაწეები აღზარდა, როგორიცაა ცნობილი სასულიერო პირი სერაპიონ ზარზმელი. ოპიზის მონასტრის გარდა, აშენდა მერეს, შინდობისა და ახიზის ეკლესიებიც. გამორჩეული ნაშრომებია „კოლაელ ყრმათა წამება“ და „დავითისა და გიორგიანის მარტვილობა“, რომლებშიც ასახულია რეგიონში მცხოვრები პირველი ქრისტიანების მძიმე ცხოვრება (ქადიროღლუ-იშლერი, 2010; ბაირამი, 2005; ქორქუთი, 2018; სილოგავა-შენგელია, 2006; ქილიჯი, 2005; გივიაშვილი-ხიზანიშვილი, 2021).

გეოგრაფიული მდებარეობა. თურქეთის რესპუბლიკის აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის რეგიონის აღმოსავლეთ ბოლოში მდებარე ართვინის პროვინცია შედგება 9 რაიონისგან, რომელთაგან 3 შავი ზღვის სანაპიროზეა (რუკა 1). სარფის სახმელეთო სასაზღვრო გამშვები პუნქტი ქემალფაშას რაიონში, რომელიც ესაზღვრება ერზრუმის, რიზესა და არდაგანის პროვინციებსა და საქართველოს, უზრუნველყოფს საქართველოში გასვლას 1990 წლის 19 ნოემბრიდან. აქედან ხელმისაწვდომია საავტომობილო გზათა მნიშვნელოვანი ქსელი, რომლითაც შეიძლება დაკავშირება კავკასიის და ცენტრალური აზიის ქვეყნებთან (რუკა 2). საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, 1991 წლის 26 დეკემბერს, თურქეთმა განავითარა მჭიდრო სამეზობლო ურთიერთობები საქართველოს რესპუბლიკასთან და აგრძელებს ორმხრივ კულტურულ თანამშრომლობას, განსაკუთრებით ვაჭრობაში (თარქანი, 1973). ისტორიულად, ართვინი და მისი რაიონები მოქცეული იყო ერთ სივრცეში აჭარის და ახალციხის რეგიონთან ერთად. ამიტომ, ანატოლიის უძველესი კულტურების გარდა, მას აქვს განსხვავებული კულტურული და ეთნიკური სტრუქტურები.

რუკა 1: ართვინის პროვინცია და მისი შემოგარენი, R. Saygılı'dan-2020

რუკა 2: საქართველოს პოლიტიკური რუკა

რეგიონის ისტორია. დღევანდელი საქართველო დასახლებული იყო პალეოლითის პერიოდიდან. ჰომინიდის ნაშთები, სახელად ჰომო გეორგიკუსი, რომელიც აღმოჩენილია საქართველოში, დმანისში, თარიღდება 1.8 მილიონი წლით. იბერიის სამეფო, რომელიც დაარსდა ქვეყნის აღმოსავლეთით კლასიკურ პერიოდში, და კოლხეთის სამეფო, რომელიც დაარსდა დასავლეთით, ითვლება ქართველების კულტურული განვითარებისა და სახელმწიფო მშენებლობის ტრადიციის დასაწყისად (რუკა 1). წერილობითი წყაროების მიხედვით, პროტო-ქართველები გამოჩნდნენ ისტორიულ ასპარეზზე ძვ.წ. მე-12 საუკუნეში. არქეოლოგიური აღმოჩენები მიუთითებს, რომ პირველი ქართული პოლიტიკური სტრუქტურა ჩამოყალიბდა ძვ.წ. მე-7 საუკუნეში (ჩელები, 2025).

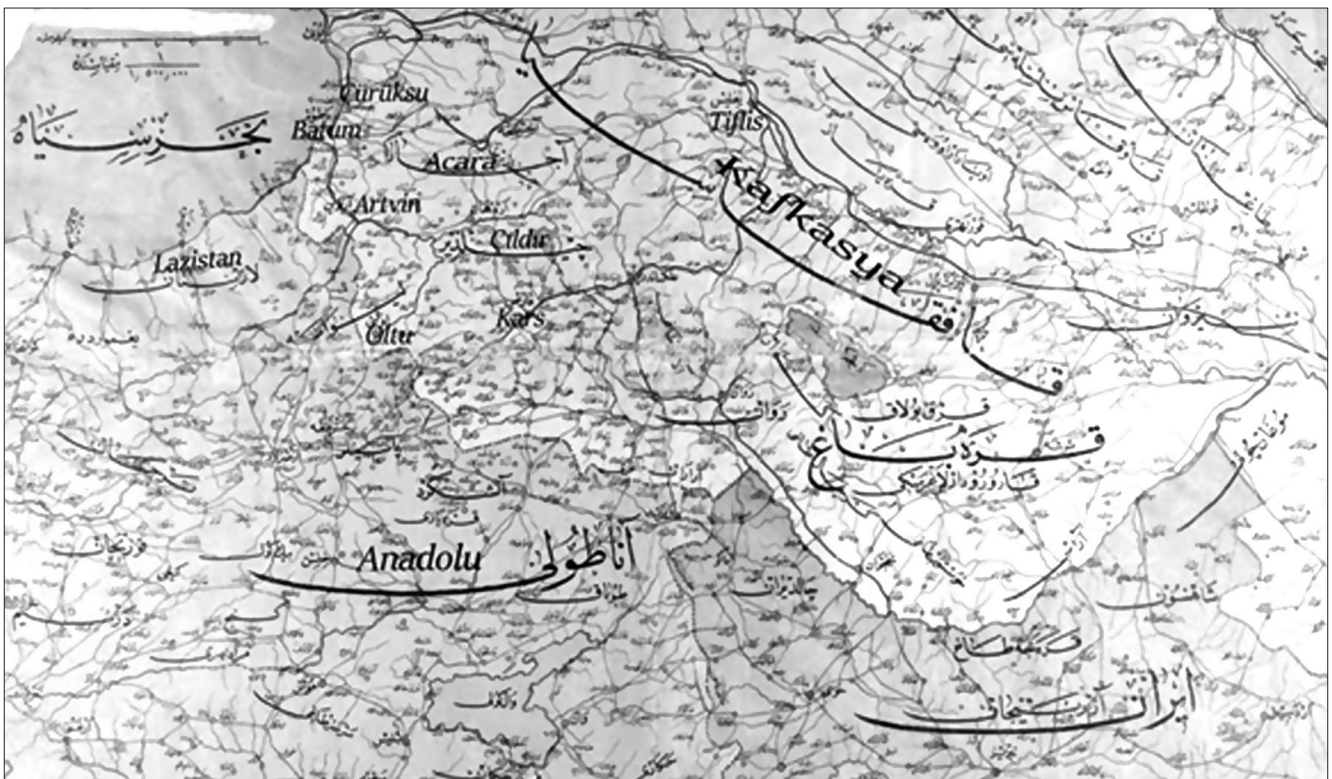
მიჩნეულია, რომ კოლხეთის სამეფო, რომელიც დაარსდა ლაზებისა და მეგრელების მიერ ძვ.წ. მე-7-მე-3 საუკუნეებში, შეიქმნა როგორც ქართული სამყაროს ნაწილი. აჭარა, რომელიც აგრძელებდა არსებობას როგორც ქართველების მიერ ძვ.წ. 302 წელსა და ახ.წ. 580 წელს შორის დაარსებული იბერიის სამეფოს ნაწილი, დაწინაურდა რომაული მმართველობის ქვეშ ბერძნული (ელინისტური) კოლონიზაციის შემდეგ, გამორჩეულად ახ.წ. მე-2 საუკუნეში, განსაკუთრებით კი ბათუმი (ბათუსი) და აფსაროსი (გონიო). რეგიონი იმყოფებოდა აღმოსავლეთ რომის იმპერიის (ბიზანტიის) მფარველობის ქვეშ მე-4 საუკუნის ბოლოს, და ბიზანტია-სასანიდების ომი, რომელიც მიმდინარეობდა 542-562 წლებში, დამთავრდა ბიზანტიის სასარგებლოდ. ახ.წ. მე-9 საუკუნეში, იბერიის სამეფო ორად გაიყო. ერთ-ერთი მათგანი არის ტაო-კლარჯეთი და მეორე არის ეგრის-აფხაზეთის სამეფო. როდესაც გაერთიანებული საქართველო ხელახლა შეიქმნა მე-11 საუკუნის დასაწყისში, ამჯერად რეგიონი იმყოფებოდა სამცხის სამთავროს ადმინისტრაციის ქვეშ. რეგიონი, რომელიც განიცდიდა სელჩუქ თურქების შემოტევებს მე-11 საუკუნეში და მონღოლების შემოტევებს მე-13 საუკუნეში, დაექვემდებარა გურიის სამთავროს 1535 წელს. ამასობაში, ცნობილია, რომ გენუელები, რომლებიც იმყოფებოდნენ აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის სანაპიროზე 1261-დან 1475 წლამდე, იყენებდნენ გონიოს ციხეს (კიოსე-სუბაში, 2021; სუბაში, 2013).

ოსმალეთის მმართველობა რეგიონში დაიწყო 1535 წელს და იმართებოდა ერზრუმის ბეილერბეილიკის მიერ 1568-დან 1574 წლამდე, და ჩილდირის ბეილერბეილიკის (ეიალეთის) მიერ 1580 წლიდან (აიდიანი, 1998). მას შემდეგ, რაც ხანმოკლე პერიოდით გამოვიდა ოსმალეთის მფლობელობიდან, ის

რუკა 3: კოლხეთის და იბერიის რუკა

დაიბრუნეს 1586 წელს და ამჯერად, 1591 წელს, დაარსდა აჭარის ბეილერბეილიკი. ოსმალეთ-რუსეთის ომის შედეგად 1828 წელს, დაიკარგა ახალციხე (ახალციხე) და იქ მცხოვრებ მუსლიმების ნაწილს მოუხდა თურქულ მიწებზე მიგრაცია. რეგიონი, რომელიც ხელში ჩაიგდო ჩილდირის ბეილერბეილიკმა 1603 წელს, დარჩა ოსმალეთის მმართველობის ქვეშ უწყვეტად 1877-1878 წლების ოსმალეთ-რუსეთის ომამდე, ლაზეთის სანჯაყის ნაწილად, რომლის ცენტრი იყო ბათუმი. რეგიონი, რომელიც გადაეცა რუსებს 1878 წლის 3 მარტის სან-სტეფანოს ხელშეკრულებით, დაუბრუნდა ოსმალებს ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით 1918 წლის 3 მარტს, სამი სანჯაყით (ყარსი, არდაჰანი და ბათუმი). ოსმალეთის არმია შევიდა ბათუმში 1918 წლის 14 აპრილს. თუმცა, 1918 წლის 30 ოქტომბრის მუდროსის ზავის შესაბამისად, რეგიონი დარჩა ბრიტანული და ქართული ადმინისტრაციის ქვეშ ხანმოკლე პერიოდით. მალე ბოლშევიკური რუსეთი თავს დაესხა საქართველოს, და ხელი მოეწერა მოსკოვ-ყარსის ხელშეკრულებას (1921 წლის 16 მარტი – 1921 წლის 13 ოქტომბერი) თურქეთის დიდი ეროვნული კრებისა და რუსეთის მთავრობას შორის. ამით საბოლოოდ დადგინდა დღევანდელი თურქეთის საზღვრები საქართველოსთან და სომხეთთან. მოსკოვის ხელშეკრულების შესაბამისად, თურქულ არმიას უნდა გაეთავისუფლებინა ბათუმი 1921 წლის 28 მარტს. აჭარა ავტონომიის სახით შევიდა საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის შემადგენლობაში და მოექცა საბჭოთა კავშირის ფარგლებში, და ეს მდგომარეობა გაგრძელდა 1991 წლამდე. ამრიგად, ბათუმი და ართვინი, რომლებიც იმართებოდნენ ერთი ადმინისტრაციის ქვეშ მრავალი წლის განმავლობაში, მოსკოვ-ყარსის ხელშეკრულებების შედეგად მოექცნენ სხვადასხვა ქვეყნების ადმინისტრაციის ქვეშ. განსაკუთრებით 1878 წლის ომის შემდეგ, მუსლიმი ქართველების მნიშვნელოვან რაოდენობას მოუხდა თურქეთის სხვადასხვა პროვინციაში მიგრირება (ქირზიოღლუ, 1976; ოზდემირი, 2002; დემირელი, 2009). რეგიონის პოლიტიკური ისტორია შეიძლება შეჯამდეს შემდეგნაირად – იბერიის მთავრები: 588-888 წწ.; ტაო-კლარჯეთის მეფეები: 888-1008 წწ.; გაერთიანებული საქართველოს მეფეები: 1008-1259 წწ.; საქართველოს და იმერეთის მეფეები: 1259-1510 წწ.; ქართლის, კახეთისა და იმერეთის მეფეები: 1490-1762 წწ.. გარდა ამისა, რეგიონი, რომელზეც ვსაუბრობთ, კერძოდ აჭარა და ართვინი, დამოკიდებული გახდა ოსმალეთის იმპერიაზე მე-16 საუკუნეში, და მეფის რუსეთზე 1878 წელს, ხოლო 1921 წელს მოექცა ორი სხვადასხვა სახელმწიფოს პოლიტიკურ საზღვრებში.

რუკა 4: ანატოლიის და კავკასიის რუკა, რომელზეც ჩანს რუსეთ-ოსმალეთის საზღვარი ბერლინის ხელშეკრულების შემდეგ (ოსმალური არქივები, M. Kasap'tan)

ტაო-კლარჯეთის სამეფოს დედაქალაქი: არტანუჯი (არდანუცი)

არტანუჯის ციხე და ქალაქი, აშენებული იბერიის მეფე გორგასლანის მიერ მე-5 საუკუნეში და აღდგენილი და საცხოვრებლად გამოსადეგი დიდი აშოტის მიერ მე-9 საუკუნის დასაწყისში, დღეს მდებარეობს ართვინის პროვინციის არტანუჯის რაიონის ადაკალეს უბანში (სამუშია, 2008).

ციხე შედგება შიდა ციხისგან (ციტადელი) და ქალაქის ნაწილისგან (ადაკალე) და დღეს მას გევჭერნიკის ციხეს უწოდებენ. არტანუჯის ციხე და ქალაქი რეგიონის ყველაზე მნიშვნელოვანი პოლიტიკური, კულტურული და კომერციული ცენტრი იყო მრავალი წლის განმავლობაში; 1952 წლის შემდეგ, არტანუჯის რაიონის ცენტრის დღევანდელ ტერიტორიაზე გადატანით, დაკარგა თავისი ყოფილი მნიშვნელობა და დღეს ქალაქის ნაწილი გახდა უბანი. შიდა ციხე (ციტადელი) მიტოვებულია ოსმალეთის პერიოდიდან (აითეკინი, 1999; აითეკინი, 2024; მ. ზეკი, 1999; მარი, 2012).

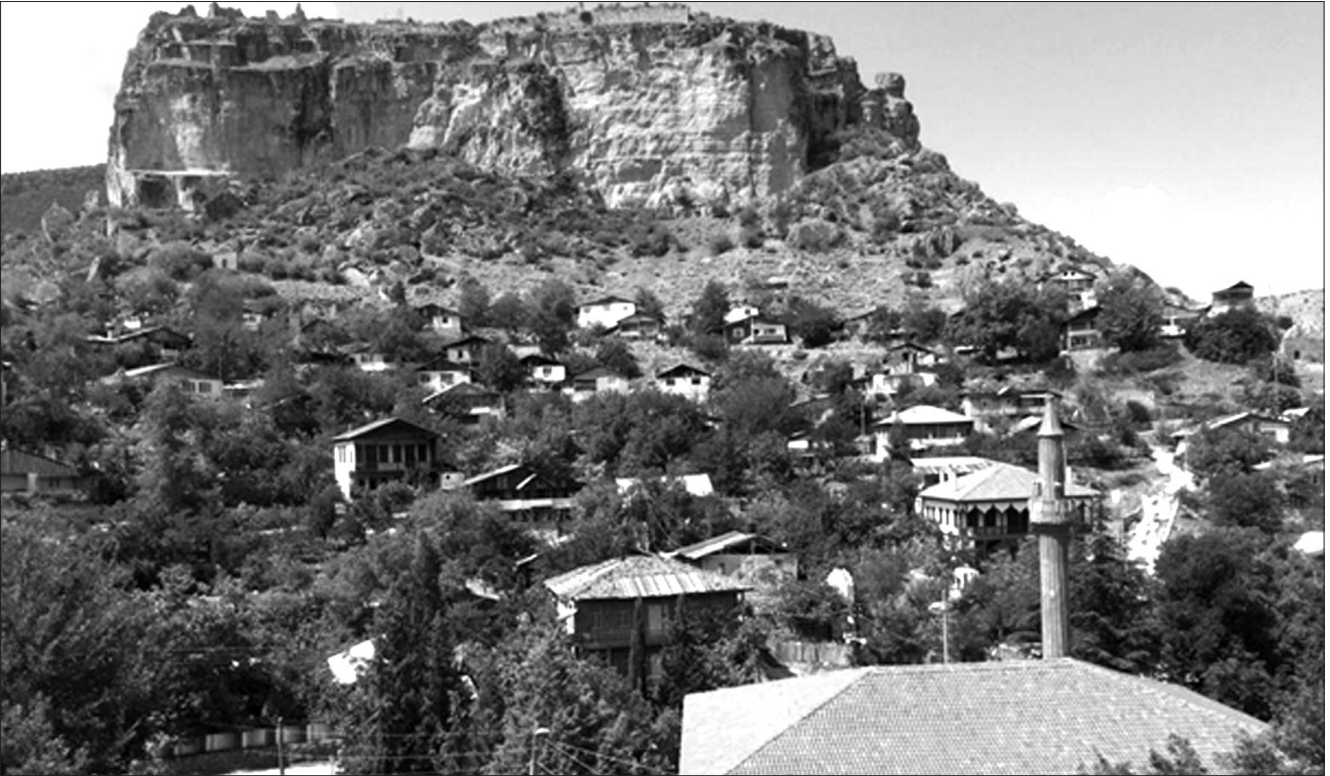
- არტანუჯის ციხე პირველად დარეგისტრირდა ანკარაში დაფუძნებული უძრავი კულტურული და ბუნებრივი მემკვიდრეობის უმაღლესი საბჭოს გადანყვეტილების შესაბამისად ნომრით 3058 და თარიღით 20.03.1987.
- შემდეგ, არტანუჯ-გევჭერნიკის ციხე დარეგისტრირდა როგორც პირველი ხარისხის ურბანული არქეოლოგიური ადგილი და მე-3 ხარისხის ბუნებრივი ადგილი ტრაბზონის K.T.V.K.B.K.-ის გადანყვეტილებებით ნომრებით 26.07.2002/4493 და 14.11.2003/4870.
- ყველაზე ბოლოს, არტანუჯ-ცენტრალური ადაკალეს უბანი: ურბანული და არქეოლოგიური ადგილი, არტანუჯ-გევჭერნიკის ციხე: პირველი ხარისხის არქეოლოგიური ადგილი, დარეგისტრირდა ტრაბზონის K.T.V.K.B.K.-ის გადანყვეტილებით თარიღით 28.06.2012 და ნომრით 624. მიჩნეულია, რომ გევჭერნიკის სახელი შიდა ციხეს (სტადელს) ამ გადანყვეტილებით მიენიჭა.
- 2023 წლის მარტში, „კონსერვაციის განვითარების გეგმა“ იქნა მიღებული და დამტკიცებული ერზურუმის კონსერვაციის რეგიონული საბჭოს მიერ.

შიდა ციხე (ციტადელი)

შიდა ციხე, რომელიც მდებარეობს მაღალ კლდოვან მასივზე ადაკალეს დასახლების ზემო მხარეს, ქმნის ქალაქის ნაწილს და ხელმისაწვდომია გადასატანი ორსაფეხურიანი ლითონის კიბით, რომელიც განთავსებულია ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, უხეში ბილიკის გასწვრივ. სავარაუდოა, რომ ორიგინალური კიბე, რომელიც არ შემორჩენილა დღემდე, ასევე ამ სექციაში იყო. როგორც ადრე აღინიშნა, შიდა ციხე, აშენებული ძალიან მაღალ კლდოვან მასივზე, შედგება კლდოვანი მასისგან, რომელიც გადაჭიმულია ჩრდილო-დასავლეთ-სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, და აქვს დაახლოებით 8,000 მ² ფართობი, დაახლოებით 200 მ სიგრძით და 40 მ სიგანით. ჩანს, რომ იგი სრულად იყო გარშემორტყმული ქალაქის კედლებით. დღეს, ქალაქის კედლების ზოგიერთი ნაშთი რჩება ქალაქისკენ მიმართულ მხარეს და სამხრეთ-აღმოსავლეთ სექციაში. შიდა ციხე, რომელიც გასაგებია, რომ მიტოვებული იყო შუა საუკუნეების შემდეგ, შეიცავს კედლების ნანგრევებს, დანგრეულ ორმაგ ეკლესიას, წყალსაცავს და სხვადასხვა შენობებს. მიწისქვეშა გვირაბი, რომელიც ითვლება, რომ გაიხსნა წყლის მიწოდებისთვის შიდა ციხიდან არტანუჯის ნაკადულისკენ, ახლა შევსებულია ბლოკ ქვებით და მიტოვებულია (ედვარდსი, 1986, აითეკინი, 1999).

ქალაქის სექცია (ადაკალე)

ციხე დაქანებული მიწაზეა გაშენებული და მხოლოდ მისი ნაწილი არის შესაფერისი დასახლებისთვის. რადგან ტერიტორია შიდა ციხისკენ საკმაოდ დახრილია, აქ არანაირი მშენებლობა არ განხორციელებულა. ციხის მთავარი შესასვლელი, რომელიც აღმოჩნდა გარშემორტყმული კედლებით, ოსმალეთის პერიოდში უზრუნველყოფილი იყო სამხრეთ კარიბჭით, სადაც წარწერაა, და რომელიც ასევე დაცულია ბასტიონით, რომლის ნაწილები დღემდეა შემორჩენილი. შუა საუკუნეებში, არსებული ნანგრევების საფუძველზე, ითვლება, რომ იგი დაცული იყო ადაკალეს სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილიდან, რომელიც ქვედა ნაწილს შეადგენს. მიუხედავად იმისა, რომ ადაკალე როგორც დასახლება, დაარსდა შუა საუკუნეებში, მასში არ არის იმდროინდელი არქიტექტურული ნაგებობები, გარდა ქალაქის კედლების ნანგრევებისა და შენობების საძირკვლებისა აქა-იქ და ეკ-

ფოტო 1: ძველი არტანუჯი, ქალაქი (ადაკალე) – ციტადელი (Gevhernik), 2024

ლესიის ნანგრევებისა. შესაძლოა, ეს გამოწვეულია იმით, რომ ციხემ განიცადა შემოტევები სხვადასხვა დროს და ასევე იმით, რომ იგი გამოიყენებოდა როგორც საცხოვრებელი ზონა მრავალი წლის განმავლობაში (აითეკინი, 2024).

ოსმალეთის პერიოდში, სხვადასხვა სამოქალაქო, სავაჭრო და რელიგიური არქიტექტურული სტრუქტურები აშენდა ადაკალეს დასახლებაში, რაც უზრუნველყოფდა ქალაქის განვითარებას. უდავოდ, ამ ნაშრომთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია ისკენდერ ფაშას მეჩეთი-საფლავის კომპლექსი, არასთა, კონაკი, შადრევნები, შადირვანი, მედრესე და კალეს აბანო (აითეკინი, 2021; შაფაქჩი, 2017; დემირჯი, 2018). ამათ გარდა, როგორც აღნიშნულია ისკენდერ ფაშას ფონდის ქარტიის თარიღით 973 AH (1565 AD), განხორციელდა ძველი მეჩეთის რადიკალური რესტავრაცია, აშენდა საღებავის სახლი და მაღაზიები (არასთა) და გადაეცა მეჩეთის თანამდებობის პირებს (ოფლაზი, 2009; ისკენდეროღლუ, 1989; ბაირამი, 2005). ამ არასთას (მაღაზიების) ნაწილი, რომელიც მდებარეობს ქუჩაზე, რომელიც გრძელდება შესასვლელი კარიბჭიდან მეჩეთამდე, შემორჩენილია დღემდე (აითეკინი, 2024).

1835 წლის აღწერის მიხედვით ცნობილია, რომ 118 ოჯახი ცხოვრობდა არტანუჯის ციხეში (არტანუჯის ციხის მახლობლად) (თაშქინი და კაია, 2019). არტანუჯის ციხე, რომელიც წარსულში რეგიონის მნიშვნელოვან ადმინისტრაციულ ცენტრებს შორის იყო, აგრძელებს დღეს ცხოვრებას 110 ოჯახური მეურნეობით და დაახლოებით 500 ადამიანით. ადაკალეს დასახლება დაყოფილია ორ უბნად: ქვედა და ზედა უბანი. ოსმალური ეპოქის მშენებლობა კონცენტრირებულია ქვედა უბანში. ზედა უბანში პატარა, ერთსართულიანი, უპრეტენზიო სახლებია აღსანიშნავი. მთავარი შესასვლელის გარდა, არსებობს ცალკე შესასვლელი ზედა უბნისკენ, ასევე სამხრეთიდან (აითეკინი, 2023). ადაკალეს კამპუსი, რომელიც დაახლოებით 65,000 მ² ზომისაა, ნაწილობრივ გარშემორტყმულია კედლებით და მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი კერძო საკუთრებაშია (ფოტო 1).

არქეოლოგიური გათხრები არტანუჯის ციხეში

გათხრები დაიწყო თურქეთის რესპუბლიკის კულტურისა და ტურიზმის სამინისტროსა და ვან იუზუნჯუ იილის უნივერსიტეტის მიერ „გევჰერნიკის ციხე, არტანუჯის რაიონი, ართვინის პროვინცია (პროექტის ნომერი: CK010802-2021)“ ნებართვით, დაფუძნებული საპრეზიდენტო განკარგულებაზე თარიღით 03.06.2021 და ნომრით 2021/4065 არქეოლოგიური ბურღვისა და გათხრე-

ფოტო 2: არტანუჯის (გეგჰერნიკი) ციხე ციტადელი, 2025

ბისტვის 2021 წელს, და უწყვეტად გაგრძელდა 2021-დან 2025 წლამდე 25 ადამიანის სამეცნიერო გუნდით ლექტორის, დოქტორ ოსმან აითეკინის ხელმძღვანელობით. დაგეგმილია გათხრების სამუშაოების გაგრძელება ამ ტერიტორიაზე, რომელიც შედის „მემკვიდრეობა მომავლის პროექტისათვის“ ფარგლებში, რომელსაც ახორციელებს თურქეთის რესპუბლიკის კულტურისა და ტურიზმის სამინისტრო 2024 წლიდან 2028 წლამდე, მომავალ წლებში გრძელვადიანი სამუშაო შესაძლებლობების უზრუნველყოფით.

ვინ არის დიდი აშოტი?

აშოტ I კურაპალატი, დიდი აშოტი (გარდ. 826/830 ახ.წ.) იყო იბერიის (დღევანდელი საქართველოს) მმართველი მეფე, და ითვლება ბაგრატიონთა დინასტიის პირველ წევრად, რომელმაც დაიკავა ეს პოზიცია (813) (ფოტო 3). თავისი მიწებიდან ტაო-კლარჯეთში, იგი იბრძოდა ბაგრატიონთა დინასტიის სუვერენიტეტის გასაფართოებლად მის მკვლევლობამდე 826/830 წელს და იმყოფებოდა აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მფარველობის ქვეშ მუსლიმი არაბების შემოტევების წინააღმდეგ ბრძოლის პერიოდში. აშოტ I ასევე ცნობილია, როგორც აშოტ I კურაპალატი, რადგან ბიზანტიიდან მიიღო ტიტული კურაპალატი (ბერძნული: *κουροπαλάτης*). როგორც ქრისტიანული კულტურის მფარველი და ეკლესიის მეგობარი, იგი კანონიზებული იქნა ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ (თუმანოვი, 1956).

დიდი აშოტი იყო იბერიელი დიდებულის ადარნასეს ძე, რომელმაც დააარსა ბაგრატიონთა სამთავრო ტაო-კლარჯეთში (დღევანდელი ჩრდილო-აღმოსავლეთ თურქეთი). მამამისმა მემკვიდრეობით დაუტოვა თავის ძეს ვრცელი მიწები, რომლებსაც დაეუფლა მისი ბიძაშვილების, გუარამისა და ხოსროვის, ხაზის დასრულების შემდეგ. რადგან დიდმა აშოტმა ვერ დაამყარა ხელისუფლება ცენტრალურ იბერიაში (შიდა ქართლი) თბილისში არაბული ბატონობის შედეგად, მან აღადგინა არტანუჯის ციხე, რომელიც ცნობილია, რომ აშენდა მეფე ვახტანგ გორგასლის მიერ მე-5 საუკუნეში, და აღიარებული იქნა ბიზანტიის მიერ როგორც კურაპალატი და იბერიის მმართველი მთავარი. თავისი ქვეყნის აღსადგენად, რომელიც დანგრეული იყო მუსლიმი არაბებისა და ქოლერის ეპიდემიის მიერ, მან დაიცვა ადგილობრივი მონასტრული თემები, რომლებიც დააარსა გრიგოლ ხანძთელმა და წაახალისა ქართველების დასახლება ტაო-კლარჯეთის რეგიონში. შედეგად, იბერიის პოლიტიკური და რელიგიური ცენტრი გადავიდა ცენტრალური იბერიიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

ფოტო 3: აშოტ კურაპალატის ბარელიეფი ოპიზის ტაძრიდან.
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

სავლეთით, ანუ ტაო-კლარჯეთში (ჯობაძე, 1992), (დღეს მდებარეობს თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზე).

იგი იბრძოდა ქართული სამშობლოს გადასარჩენად მუსლიმი არაბების ოკუპაციისგან ტაო-კლარჯეთში, და მიუხედავად იმისა, რომ ყოველთვის წარმატებული არ იყო, დაიპყრო მინების უმეტესი ნაწილი, რომლებიც დაკავშირებული იყო ტაოდან სამხრეთ-დასავლეთით შიდა ქართლამდე ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მათ შორის კოლა, არტაანი, ჯავახეთი, სამცხე. ყოფილი ხოსროვის მიწებიდან, მხოლოდ კახეთი არ იყო მის კონტროლის ქვეშ. კავკასიაში არაბული ამირების უფრო და უფრო ავტონომიურად მოქმედებით, ხალიფამ აღიარა დიდი აშოტი, როგორც იბერიის მთავარი, რომელიც შეენიშნა აღმდეგა ტფილისის ამბოხებულ ამირას, ისმაილ იბნ შუაიბს (818). ამირამ მიიღო მხარდაჭერა კახეთის მთავრისგან გრიგოლისგან, დიდი აშოტის მტრისგან, და ქართველი მთიელი ტომებისგან. აშოტ I-მა მხარდაჭერა თეოდოსი II-სგან, აფხაზეთის ბიზანტიური ვასალი მეფისგან, მიიღო და შეებრძოლა ტფილისის ამირას ქსანში, დაამარცხა იგი და წარმატებით განდევნა ცენტრალური იბერიის მიწებიდან (სუბაში, 2023).

ბაგრატიონთა ოჯახის ბედი შეიცვალა 827/8 წელს, როდესაც ხალიდ იბნ იაზიდმა, ხალიფის არმიის მეფის ნაცვალმა, გადადგა ნაბიჯები კავკასიაში არაბული მმართველობის გასაძლიერებლად. აშოტ I უნდა ყოფილიყო ცოცხალი იმ დროს, და ინფორმაცია, რომელიც მოწოდებულია მე-11 საუკუნის ქრონოლოგიის სუმბატის მიერ, რომელიც ამტკიცებდა, რომ აშოტი მოკლული იქნა 826 წელს, სადავოა. უფრო სავარაუდოა, რომ მისი მკვლელობა მოხდა ოთხი წლის შემდეგ, 830 წლის 29 იანვარს. მას შემდეგ, რაც განდევნილ იქნა ცენტრალური იბერიიდან არაბების მიერ, დიდმა აშოტმა უკან დაიხია ნიგალის ხეობაში და ლალატიტ მოკლული იქნა იქ არსებული ეკლესიის აფსიდში (ფოტოები 4-5). დიდი აშოტის გარდაცვალების შემდეგ მისი მემკვიდრეობა გაიყო მის სამ ძეს შორის – ბაგრატ I, ადარნასე II და გუარამი. მისი ასული დაქორწინდა თეოდოსი II-ზე, აფხაზეთის მეფეზე (რაპი, 2003).

აშოტ დიდის მკვლელობა. როგორც სუმბატ დავითის ძის „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა“ მოგვითხრობს:

„და ამან აშოტ კურაპალატმან პოვა კლარჯეთის ტყეთა შინა კლდე ერთი, რომელი პირველ ვახტანგ გორგასალს ციხედ აღეშენა, სახელით არტანუჯი; და აოჯრებულ იყო ბაღდადელისა მის

ყრუობითგან. იგი განაახლა აშოტ და ალაშენა ეგრეთვე ციხედ, და წინა კერძო მისსა ქუეშეთ ალაშენა ქალაქი. და ალაშენა ციხესა მას შინა ეკლესიაჲ წმიდათა მოციქულთაჲ – პეტრესი და პავლესი და შექმნა მას შინა საფლავი თვისი. და დაემკდრა ციხესა მას შინა ცხოვრებად. და მერმე კუალად ეუფლა ქუეყანათა ვიდრე კარადმდე ბარდავის ქალაქისა. და მრავალგზის მოსცა ღმერთმან აშოტს კურაპალატსა ძლევად და დიდი დიდებაჲ ბრძოლათა შინა.“

„და იყო, ერთსა შინა ჟამსა განვიდა აშოტ, რაჟთამცა შეკრიბა ლაშქარი ბრძოლისათჳს სარკინოზთაჲსა. მოვიდა იგი ადგილსა რომელსამე და განავლინნა ლაშქრის მანუეველნი. და ვიდრე არღარა შეკრებულ იყო ლაშქარი იგი მისი მის თანა, დაესხნეს მას სარკინოზნი უცნაურად და აოტეს იგი. წარმოემართა და მოიწია ჯევსა ნიგალისასა და იწყო ძებნად ერისა, რაჟთამცა ვითა განიმრავლა ლაშქარი თვისი. და წარმოემართნეს მოსლვად მის წინაშე იგინი, რომელთა მან უბრძანა. ხოლო იგინი მოვიდეს კლვად მისსა. მაშინ, ვიდრე მოწევნადმდე მათდა კარად მისსა, არა უწყოდა აშოტ ზაკუაჲ მათი. და რაჟამს მოიწივნეს იგინი კარად მისსა, მაშინლა აგრძნა, რაჲ-იგი ეგულვებოდა მათ. და არა ჰყვა მას ერი თვისი თვნიერ მცირედთასა, რომლითა ვერ წინა-აღუდგებოდა იგი მათ. ამისთვისცა შეივლტოდა აშოტ კურაპალატი ეკლესიად. და მოწყლეს იგი მახვლითა საკურთხეველსა ზედა, და შეისუარა საკურთხეველი იგი სისხლითა მისითა, რამეთუ დაკლეს იგი მუნ, ვითარცა ცხოვარი, აღსავალსა საკურთხეველისასა. და სისხლი იგი მისი დათხეული დღესცა საჩინოდ სახილველ არს.“

„ხოლო ესმა რაჲ ესე ამბავი ერსა მისსა, რომელნი-იგი იყვნეს დოლისყანასა, ვითარმედ მოიკლა უფალი იგი მათი აშოტ ჯელითა ოროზ-მოროზის ძეთაჲთა, წარვიდეს დოლისყანით და დევნა უყვეს მკლველთა მათ უფლისა თვისისათა. დაენივნეს მათ სავანესა ზედა ჭოროხისასა, მოსრნეს იგინი ბოროტად, ვიდრემდის არა დაუშთა არცა ერთი მათგანი. და წარმოიღეს მკუდარი აშოტ კურაპალატი და დაფლეს მისსა მას საფლავსა შინა, ციხესა არტანუჯისასა, ეკლესიასა წმიდათა მოციქულთასა – პეტრესი და პავლესისა. რამეთუ მოიკლა ესე აშოტ კურაპალატი დასაბამითგან წელთა **ხჯლ**, ქრონიკონსა მეთატამეტედ მოქცეულსა შინა **მვ** [826], თუესა იანვარსა ოცდაცხრასა. და დაუტევნა სამნი ძენი: უზუცესი ადარნასე და შედეგი მისი ბაგრატ. ესე ორნი თანა ჰყვეს მას, რაჟამს-იგი მოიწია შავშეთ-კლარჯეთად, ხოლო უმრწემესი გუარამ არტანუჯს მოსლვას[ა]და შინა დაებადა. და შემდგომად აშოტის სიკუდილისა, მამისა მათისა, რომელ გარეთ ქუეყანაჲ ჰქონდა ძეთა აშოტისთა, წაუღეს სარკინოზთა, რამეთუ იყვნეს იგინი უსრულ ჰასაკითა.“ (Abashidze, 2014).

ფოტო 4: სვეტის ეკლესია და კოშკი, სოფ. ნიგალა/სეითლერი, Pavlinov'dan, 1888

ფოტო 5: სოფ. ნიგალა/სეითლერი, ართვინის ჭოროხის უნივერსიტეტი, 2020

შეფასება

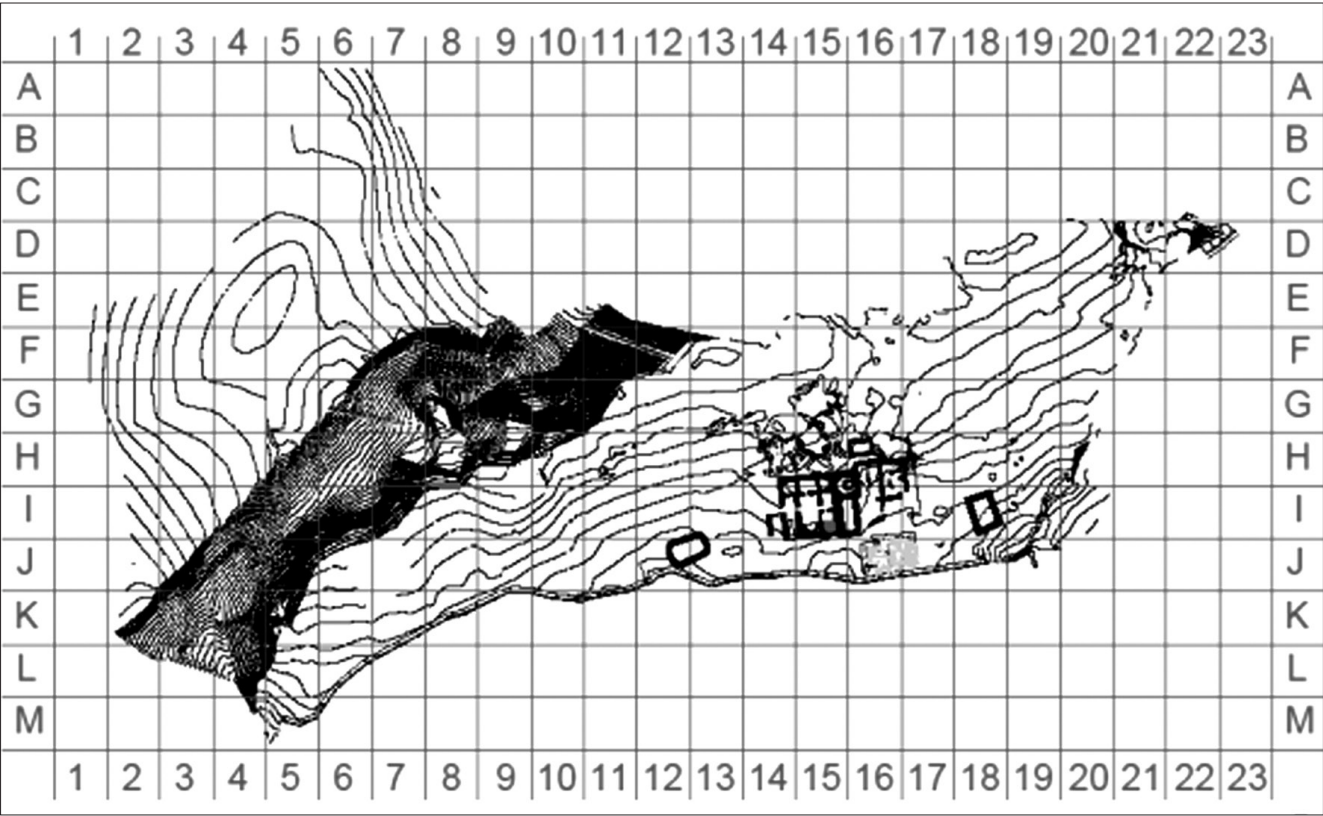
ქართველი აშოტ დიდი (813-826/830) და სომეხი აშოტ I ბაგრატიუნების დინასტიიდან ზოგჯერ ერთმანეთში ერევათ. თუმცა, ვინაიდან ცნობილია, რომ სომეხი აშოტ I მეფობდა 885-დან 890-მდე, შესაძლებელია მათი ისტორიულად გამიჯვნა.

ცნობილია, რომ დიდი აშოტი მოვიდა შიდა ქართლიდან, ანუ დღევანდელი საქართველოს მიწებიდან, ართვინის შავშეთისა და არტანუჯის (შავშეთი-კლარჯეთი) მიწებზე, რომლებიც უფრო უსაფრთხოდ მიაჩნდათ მე-9 საუკუნის დასაწყისში, მუსლიმი არაბების ზეწოლის ქვეშ და რელიგიური და სექტანტური ერთობის გამო. იგი მოექცა ბიზანტიის მფარველობის ქვეშ და მიენიჭა კურაპალატის (სასახლის რჩეული) ტიტული.

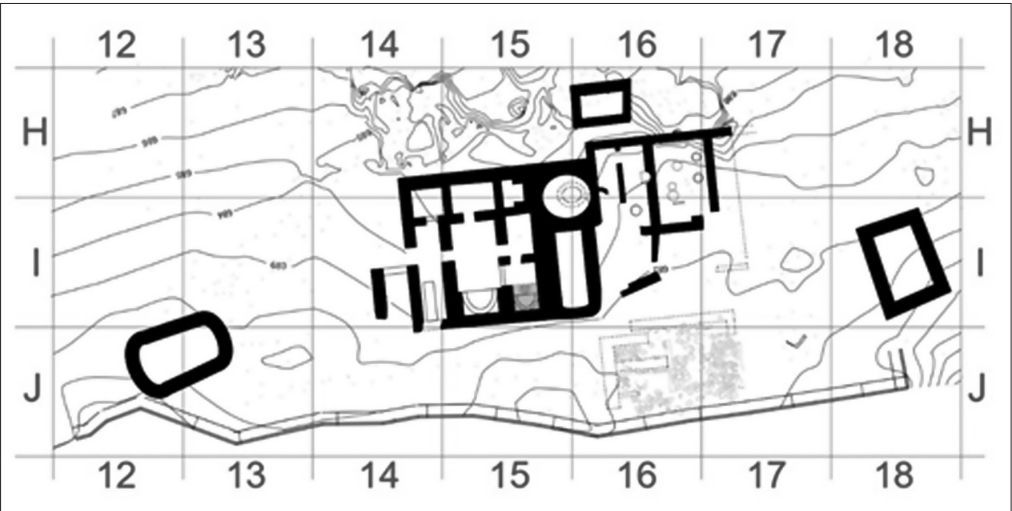
დიდი აშოტი, რომელმაც აღადგინა არტანუჯის ციხე (გევჭერნიკის ციხე), რომელიც აშენდა მე-5 საუკუნეში იბერიის მეფის ვახტანგ V გორგასლანის მეფობის დროს, თავის დასაცავად სასანიანების ადმინისტრაციული და რელიგიური ჩაგვრისგან და მოგვიანებით დაინგრა მუსლიმი არაბების მიერ მე-8 საუკუნეში. მან დააარსა თავისი ქალაქი (ადაკალე) არტანუჯის ციხის ძირას, ცნობილია, რომ მოკლეს სვეტის ეკლესიაში, რომელიც ახლა სრულად დანგრეულია, ნიგალის ხეობაში (ართვინის ცენტრი, სეითლერის სოფელი) 826 ან 830 წელს პირების მიერ, რომელთა ვინაობა სრულად ვერ დგინდება. ამბობენ, რომ დიდი აშოტის გვამი აქედან მისმა მეომრებმა აიღეს და არტანუჯის ციხეში მიიტანეს და დაკრძალეს მის მიერ აშენებულ წმინდა პეტრესა და პავლეს ეკლესიაში.

დასკვნები. 2021 წელს ჩვენ მიერ ჩატარებული არტანუჯ-გევჭერნიკის ციხის არქეოლოგიური გათხრების ფარგლებში, წმინდა პავლესა და პეტრეს ეკლესიასა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე გათხრები დასრულდა, რომელიც დაიწყო 2024 წლიდან და გაგრძელდა 2025 წელს. ამ ეტაპზე დიდი აშოტის საფლავი იქნა ნაპოვნი, მაგრამ მისი გვამი არ აღმოჩენილა (ნახაზები 1, 2, 3). კერძოდ, 2025 წლის აგვისტოში ჩვენ მიერ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, საფლავის კამერა აღმოჩნდა ეკლესიის აფსიდის ქვეშ არსებულ სარდაფში პეტრესა და პავლეს ეკლესიის ჩრდილოეთ მხარეს, ზუსტად ისე, როგორც ნათქვამია „ქართულ სიცოცხლის წიგნში“ (ფოტოები 6, 7). დაფიქსირდა, რომ ამ საფლავის კამერას, რომელსაც აქვს ვიწრო შესასვლელი ეკლესიის აღმოსავლეთ მხრიდან, ჰქონდა კამარული გადახურვა ქვის მასალისგან და რომ კამარის გადახურვა სრულად განადგურდა საფლავთან მისასვლელად (ფოტოები 8, 9). მოცემული საფლავის კამერის ზომებია

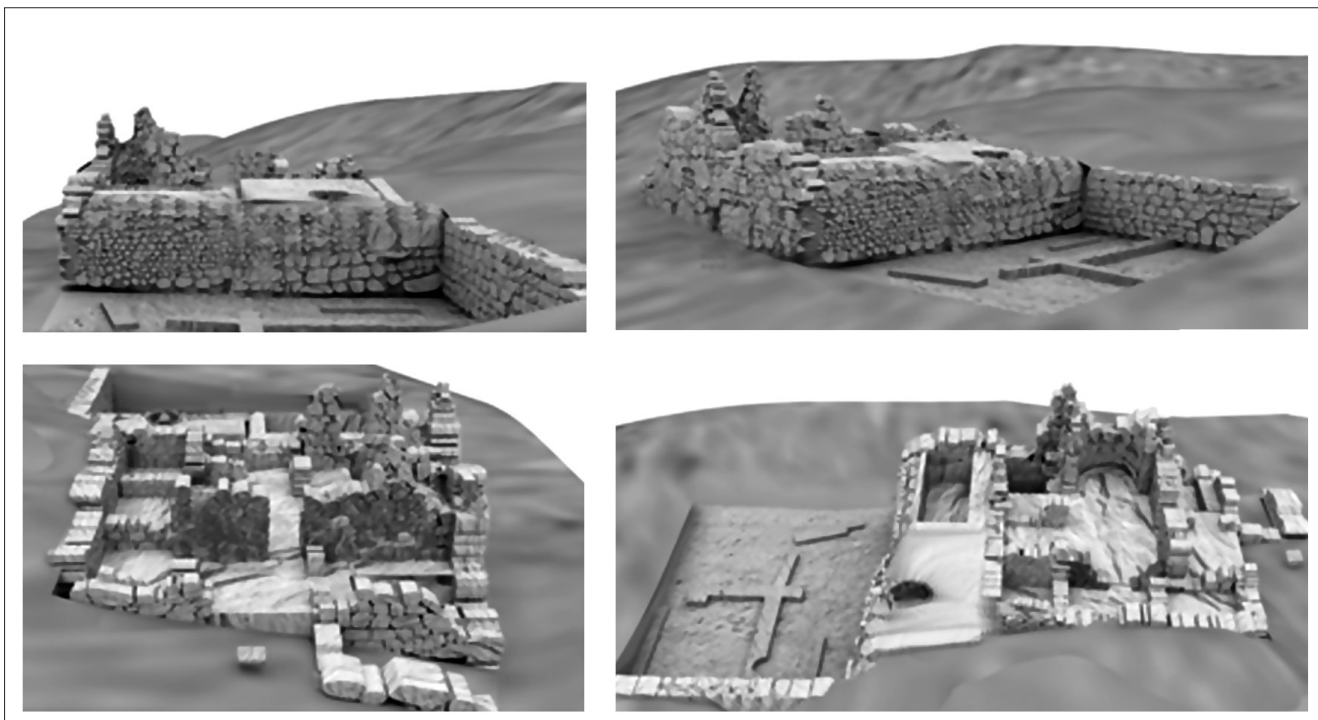
1.80 x 2.10 მ და არის დაახლოებით 1.50 მ სიღრმის. იგი ჩამოყალიბებულია ქვის კედლით, რომელსაც გარედან აქვს ვიწრო შესასვლელი 0.70 მ სიგანისა და 1.00 მ სიღრმის (ნახაზი 4). გარდა მცირე რაოდენობის ცხოველის ძვლის ფრაგმენტებისა, არანაირი სხვა ობიექტები არ აღმოჩენილა აღნიშნული საფლავის კამერაში.

ნახაზი 1: არტანუჯის ციხის სტადიონი, ტოპოგრაფიული რუკა, 2025

ნახაზი 2: არტანუჯის ციხის სტადიონის გეგმა.
პეტრეს და პავლეს ეკლესია და შემოგარენი, 2025

ნახაზი 3: არტანუჯის ციხის სტადიონის გეგმა. პეტრეს და პავლეს ეკლესია და შემოგარენი, 3D მოდელი, 2025

ფოტო 6: პეტრეს და პავლეს ეკლესია და მიმდებარე ნაგებობები, 2025

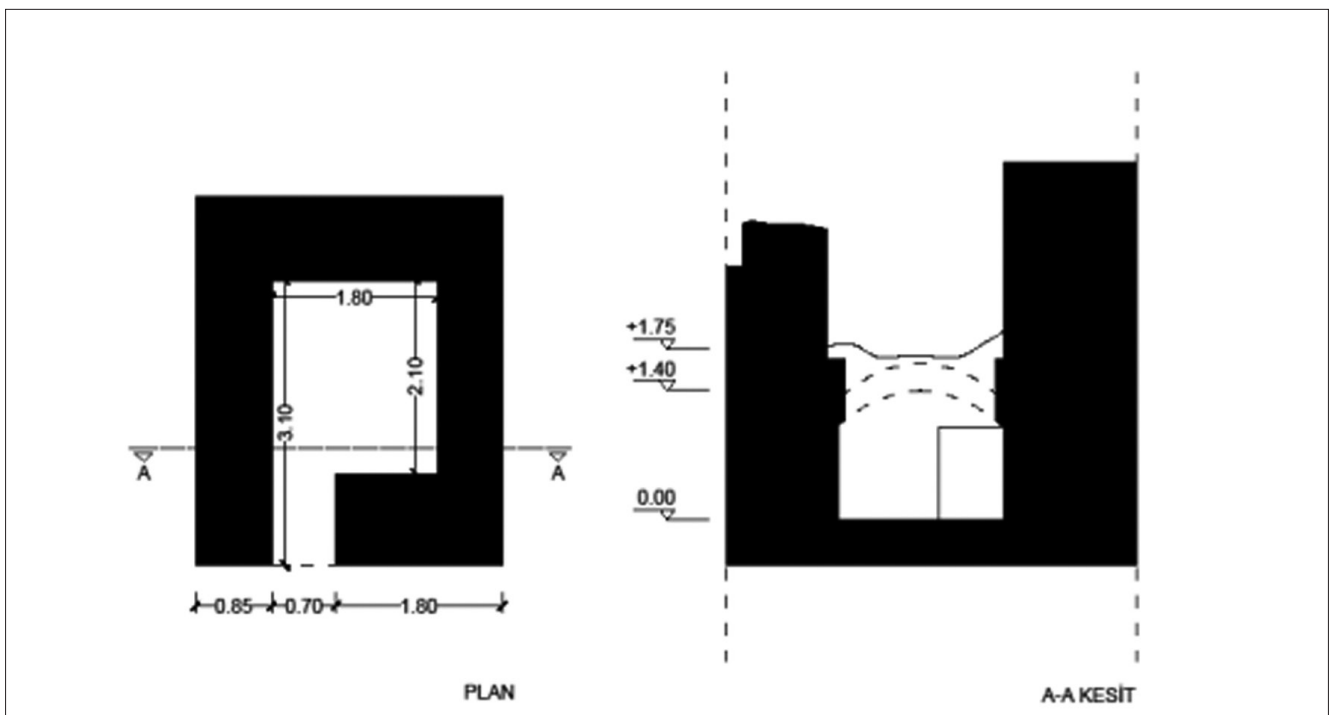
ფოტო 7: პეტრეს და პავლეს ეკლესია, აფსიდის გახსნამდე, 2025

ფოტო 8: სამარხი კამერა გათხრებამდე, პეტრეს და პავლეს ეკლესია, 2025

ფოტო 9: სამარხი კამერა გათხრების შემდეგ, პეტრეს და პავლეს ეკლესია, 2025

ნახაზი 4: პეტრესა და პავლეს ეკლესიაში აღმოჩენილი რელიეფური გეგმა და სამარხის მონაკვეთი, 2025

შედეგი

ჩვენი დაკვირვებების მიხედვით, მოცემული საფლავის კამერა არ გაძარცვულა ახლახან. ისმის კითხვა, ვინ გამოიტანა დიდი აშოტის გვამი დასაფლავების ადგილიდან და როდის?

შესაძლებელია, რომ დიდი აშოტის გვამი წაიღეს პეტრესა და პავლეს ეკლესიის უხუცესებმა, რომლებმაც იცოდნენ მისი არსებობის შესახებ აქ, ოსმალეთის მმართველობის დასაწყისში მე-16 საუკუნეში, და დაკრძალეს მონასტერში ან ეკლესიაში საქართველოში, რომელიც მათი აზრით უფრო დაცული იქნებოდა.

ყველაზე მნიშვნელოვანი მონაცემი, რომელიც მხარს უჭერს ჩვენს მოსაზრებას არის ის, რომ მრავალი ხელნაწერი/ბიბლია და წმინდა ნივთები, რომლებიც ეკუთვნოდა ეკლესიებს, წაღებულ იქნა საქართველოში თურქეთის ტაო-კლარჯეთის მიწებიდან, განსაკუთრებით მე-12 საუკუნიდან, სხვადასხვა დროსა და პირების მიერ. გარდა ამისა, არსებობს ჩანაწერები, რომ ზოგიერთმა უცხოელმა მკვლევარმა, რომლებიც მოვიდნენ ართვინში მეფის რუსეთის ადმინისტრაციის დროს 1878 წლის შემდეგ, წაიღეს სხვადასხვა ნივთები საქართველოსა და სხვა უცხო ქვეყნებში.

შედეგად, ჩვენ მიერ არტანუჯის ციხეში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, დიდი აშოტ კუროპალატის გვამი ვერ იქნა ნაპოვნი არტანუჯ/გევჭერნიკის ციხის წმინდა პეტრესა და პავლეს ეკლესიის სარდაფში. ამ სიტუაციის გასარკვევად, საჭიროა ჩატარდეს ყოვლისმომცველი და სერიოზული ინტერდისციპლინური კვლევები.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- Aydın, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve teşkilatı, kuruluş ve genişleme devri (1535-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aytekin, O. (1999). *Ortaçağdan Osmanlı dönemi sonuna kadar Artvin'deki mimari eserler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Aytekin, O. (2024). *Tarihi Ardanuç kalesi ve kenti*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aytekin, O. (2021). Tarihi Ardanuç kalesinin (Adakale/Gevhernik) Osmanlı dönemi mimari yapılaşması hakkında özgün tespitler. M. S. Bilgin, & Y. K. Çelik içinde, *Artvin Tarihi İlk Çağ'dan 1918'e* (ss. 179-215). Ankara: Akçağ Kitabevi.
- Aytekin, O. (2023). Osmanlı dönemi'nde Ardanuç darphanesinde basılan nadir sikke örnekleri, *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (1), 132-156.
- Bayram, F. (2005). *Artvin'deki Gürcü manastırlarının mimarisi*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)* (H. D. Andresyan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çelebi, F. (2025). 4. yüzyıldan 18. yüzyıla Gürcü tarihinin ana hatları, İzmir: Duvar Kitabevi.
- Demirci, Z. (2018), „Ardanuç İskender paşa camii haziresinde bulunan türbeler“, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 52-65.
- Demirel, M. (2009). Artvin ve Batum göçmenleri (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan Sonra), *A. Ü. Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi*, (40), 317-340.
- Edwards, R. (1986). The fortifications of Artvin: A second preliminary report on the marchlands of northeast Turkey. *Dumbarton Oaks Papers*, (40), 165-182.
- Elyiğit, U., & Korkut, T. (2023). Tao-Klarceti bölgesi hristiyan dini mimarisinde görülen palmet motifleri. *Sanat Tarihi Dergisi*, 32 (1), 103-139.
- Giviashvili, İ., & Hizanishvili, N. (2021). Medieval Georgian monuments of Tao-Klarjeti. In I. Giviashvili & F. Akder (Eds.), *The Georgian Kingdom and Georgian cultural encounters in Anatolia in medieval period* (pp. 161-318). İstanbul: Koç University Press.
- İskenderoğlu, R. (1989). *Beğlerbeği Gazi İskender Paşa*, Ankara: San Matbaası.
- Korkut, T. (2018). *Artvin ve Erzurum'daki Gürcü dini mimarisinde süsleme*. İstanbul: Hiperyayın.
- Köse, B., & Subaşı, Ö. (2021). Orta Çağ boyunca (Klarceti ve Çoruh vadisi) güzergahlar, fetih yolları ve idari taksimat. M. S. Bilgin (Ed.), *Artvin tarihi İlk Çağ'dan 1918'e* içinde (ss. 69-117). Ankara: Akçağ Yayınları.

- Kadiroğlu, M., & İşler, B. (2010). *Gürcü sanatının ortaçağı*. Ankara: Onur Matbaacılık.
- Kırzioğlu, F. (1976). *Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kılıç, S. (2005). Gürcülerin dini tarihçesi, *Dini Araştırmalar*, 8 (22), 63-74.
- M. Zeki (1999). Artvin ili hakkında genel bilgiler (Sadeleştiren: H. Tokdemir-E. Tokdemir), İstanbul: Kaya Matbaacılık A.Ş.
- Ocak, M., & Tanyeli, G. (2024). Tao-Klarceti bölgesi'nde 1888-1917 yılları arasında gerçekleştirilen mimari belgeleme çalışmaları. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, (35), 211-227.
- Oflaz, M. (2009). İskender paşa vakıfları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (21), 75-93.
- Özdemir, H. (2002). *Artvin tarihi*. Ankara: Egem Matbaacılık.
- Rapp, S. H. (2003). *Studies in medieval Georgian historiography: Early texts and Eurasian contexts*. Leuven: Peeters Publishers.
- Tarkan, M. T. (1973). Orta ve aşağı Çoruh havzası, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Subaşı, O. (2013). *XI. yüzyılda Tao-Klarceti bölgesinde Türk hakimiyeti*. *Turkish Studies*, 8 (5), 705-731.
- Toumanoff, C. (1956), Date of the death of the Kouropalates Ashot. *Le Muséon*, LXIX, 1-2: 83-85
- Taşkın, F., & Kaya, A. İ. (2019). 1835 nüfus sayımına göre Ardanuç sancağının demografik yapısı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, (42), 116-130.
- აბაშიძე, მ. (2014). ბაგრატიონების ცხოვრება და ამბავი, ჯოუნზი, სტივენი (რედ.), ქართლის ცხოვრება (გვ. 211-224), თბილისი: გამომცემლობა არტანუჯი.
- მარი, ნ. (2012). შავშეთსა და კლარჯეთში მოგზაურობის დღიურები, ბათუმი: შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.
- სამუშია, ჯ. (2008). არტანუჯის ციხე-ქალაქი (ისტორიული ნარკვევი), თბილისი: არტანუჯის გამომცემლობა.
- სილაგავა, ვ., & შენგელია, კ. (2006). ტაო-კლარჯეთი. თბილისი: კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ხოშტარია, დ. (2005). კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები. თბილისი: არტანუჯის გამომცემლობა.
- ჯობაძე, ვ. (1992). ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაო-კლარჯეთსა და შავშეთში. შტუტგარტი: ფრანც შტაინერი.